

leefd had in de kring van het vrome gezelschap. 'Ze zei:', zo schreef Betsy in 1831 aan haar vriendin Caroline de Clercq-Boissevain, 'wij smolten', 'men moest doorbreken', – ik kan zulke woorden haast niet verdragen'. Groen zelf had het er minder moeilijk mee: 'Willem vindt bijna nergens sterker bevestiging van zijn geloof dan juist in die heldere belijdenis van de kleinen en onaanzienlijken naar de wereld, die naar ons oordeel geheel onbeschaafd ... [zijn]'.⁹ Dat er binnen de Réveilbeweging rangen en standen waren, blijkt eveneens uit het feit dat het in 1853 te Amsterdam opgerichte Christelijk Jonge Mannen Verbond zijn ontstaan dankt aan het samengaan van twee oudere verenigingen: de in 1851 opgerichte, vrij kleine Vereeniging ter bevordering der Evangelisatie (sinds 1874 aangeduid met de naam 'Excelsior'), onder leiding van Willem van Oosterwijk Bruyn, en de in 1852 opgerichte, grotere Jongelings-Vereeniging onder den Handwerkstand, waar J.B. van de Puttelaar de ziel van was. Het standsverschil tussen beide groepen kwam onder meer daarin uit, dat de in 1825 geboren letterzetter Van de Puttelaar, ofschoon hij ruim vier jaar ouder was dan de commissionair in effecten Bruyn, de ander, die zijn vriend werd, levenslang *mijnheer* Van Oosterwijk Bruyn is blijven noemen.¹⁰

Kuyper en de gewone Réveilman/vrouw

Zoals bekend zou Abraham Kuyper vier decennia later zijn kracht vooral zoeken bij de genoemde 'kleinen', ofschoon hij voor zijn landelijke activiteiten voorlopig aangewezen bleef op het geld van enkele rijke geestverwanten uit de Réveilkring. Toen hij in de jaren 1870-1874 predikant in Amsterdam was, had hij veel contacten met eerstgenoemden, die mede dankzij de inzet van velen uit de kring van het Réveil en – niet te vergeten – van een man als P. Hofstede de Groot voor onderwijs via instituten als de zondagschool en de lagere school, inmiddels dikwijls minder 'onbeschaafd' waren geworden.¹¹ Hoezeer Kuyper in die tijd zowel een aantal vermogenden als de gewone man en vrouw aan zich wist te binden, blijkt uit een analyse van de kring van circa 190 personen die zo'n f 15.000 bijeenbracht om hem bij zijn verjaardag in oktober 1872 een eigen huis te kunnen schenken. Naast mannen als Groen van Prinsterer, de kohlbruggiaan Th. Sanders, en Kuypers vriend W. Hovy, die gedrieën een derde van het bedrag voor hun rekening namen, en onversneden Amsterdamse Réveilmannen als J. van Eik en W. van Oosterwijk Bruyn, die ook aanzienlijk bijdroegen, waren er tevens vele mannen zowel als enkele vrouwen, die kleinere bedragen, afdalend tot f 2,50 en f 1,00, betaalden. Dat er toen reeds spanningen in de Amsterdamse Réveilkring

8. *DNK* 56 (juni 2002), 26-29, m.n. 39. Ook de vier andere bijdragen aan de studiedag 2000 werden in dit nummer opgenomen.

9. Kluit, 'Wenselijkheden', 371, alwaar ook de twee citaten uit brieven van E.M.M. Groen van Prinsterer-van der Hoop. Naar de gezelschappen, d.w.z. huiskringen in de bevindelijk gereformeerde traditie, is tot dusver weinig gericht onderzoek gedaan. Een verslag van recent onderzoek wordt geboden in: E. van Herk, 'Tot troost en stichting van 't heilbegerig hart. Lekenpredikers en conventikels in Amsterdam in het laatste kwart van de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 6 (2003), 89-94.

10. In later jaren klom Van de Puttelaar op tot corrector; *Honderd jaar C.J.M.V. 1853-1953*, Amsterdam 1953, 26-51, m.n. 34. Met dank aan P.L.J. Wapenaar, die mij op de twee constituerende verenigingen achter het CJMV wees.

11. Zie voor de inzet van P. Hofstede de Groot en de zijnen, als voorspel van de acties van Kuyper: J. Vree, 'In kerk, school en staat het Christendom.' P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie